

Олександр Баран

КОЗАКИ НА ЗАКАРПАТТІ В 1619-ІМ РОЦІ

Закарпаття в своїй минувшині не мало дуже багато зв'язків з козащиною й тому ця козацька виправа в 1619-го року мала незвичайно велике значення в історії цього кляптика української землі. На жаль, дотеперішні історики Закарпаття не звернули уваги на цю незвичайну подію і ми нашою статтею хотіли б тільки започаткувати нові розшуки про зв'язки між Закарпаттям та українською козащиною.

Ця козацька виправа на Закарпаття була спричинена «30-літньою війною», яка після «празької дефенестрації» 23-го травня 1618-го року розпочалася між католицькою лігою імператора Фердинанда II-го та між протестантським союзом.

Імператор в тому часі ще не був приготований до війни і розпоряджав тільки 14.000-ною армією під проводом генералів Буква і Дампієра. Протестантська армія складалася з чеського війська Турна та Гогенлоге, наемників голяндського Мансфелда та поважної армії семигородського князя Габора Бетлена.¹ Для здобуття більшого війська імператор вже в серпні 1619-го року вислав свого уповноваженого посла, графа Адольфа Алтгана, а пізніше і Петра Фукса до Польщі, щоб намовили польського короля до війни із Семигородським князівством та навербували наемників для імператорської армії.²

Перший плян, тобто зятягнення польського королівства до війни по стороні (католицької) габсбурзької імперії, взагалі не вдався. Польща, виснажена московською війною, ніяк не хотіла кривавитися за чужі інтереси й відмовилася від активної участі у війні проти протестантських країн. Таким чином Алтганові і Фуксові не залишилося нічого іншого, як вербувати наемників до цісарської армії. На це вербування польський король зі соймом дуже радо погодився, бо після московських походів залишилося в королівстві багато вояків, яких трудно було демобілізувати, а ще трудніше утримувати на державні кошти.

¹ Silágyi Sándor, Oklevelek Bethlen Gábor 1619—21 évi hadjáratai történetéhez, *Történelmi Társ* 1857, pp. 198—199; Gindely Anton, *The Thirty Years War*, New York: Putnam & Sons 1890, vol. I, pp. 91—93.

² Haus-Hof-Staats Archiv, Wien, Polonica, Karton 54, an. 1622 extra ordinem, fol. 2—7 v.

Найбільше труднощів мав польський король з козаками. Як відомо, в московській кампанії брали участь приблизно 40 000 козаків від 25 до 30 тисяч під проводом Сагайдачного, а від 10 до 15 тисяч у формі окремих самостійних загонів. Після Дулинської угоди (1616) ці козаки домагалися реєстрації. Але Польща не могла цього зробити з уваги на свою критичну економічну ситуацію, а пообіцяла Сагайдачному тільки те, що зареєструє тих козаків, які на початку московської війни під його проводом вступили на королівську службу. Таким способом тільки 8 000 козаків залишилися з Сагайдачним, що мали право на реєстр і тільки вони отримали зредуковану винагороду за свої услуги.³

Натомість решта 30 тисяч козаків опинилися без жадного забезпечення та винагороди. Ті козаки почали нападати на турецькі посілости та на кримських татар,⁴ а ще інші прямо грабували багатіші посілости королівства.⁵ Всі ці події були надто небезпечні для королівства, бо з одного боку могли довести до турецько-польської війни,⁶ а з другого боку робили життя неможливим для польських громадян. Між тими грабіжниками найзавзятіші були т. зв. «лісовчики», які мали погану славу, але зате цікаву історію.⁷ Вони постали з ініціативи білоруського шляхтича Олександра Й. Лісовського, який зорганізував кількасот козаків, як легку кінноту для польської армії. На початку московської виправи їх було тільки 200, але підчас війни їхнє число зросло до 4 000. Після дулинського миру вони вернулися до південної Польщі і тут стали грабувати безборонне цивільне населення.⁸ Тому польський король в першій мірі хотів позбутися тих «лісовчиків» і не лише дозволив, але прямо підмовляв Алтгана, щоб він їх наймав для цісарської служби.

Алтган знав, що легка і рухлива козацька кіннота може багато допомогти при маневруванні великих армій і може наробити великі шкоди ворогові своєю рухливістю. Крім того, тільки козацька кіннота була спроможна зупинити «гусарів», тобто легку кінноту Габора Бетлена. Тому без надуми почав переговори з лісовчиками в справі набору для імператорської армії.⁹ При цих переговорах допомагав йому мадярський магнат, який репрезентував імператора на північній Мадярищині, граф Юрій Гомонай-Другет.¹⁰ Гомонай в дійсно-

³ Грушевський Михайло, *Історія України-Руси*, Нью-Йорк: Книгоспілка 1956, том VII, стор. 385—386; Welykyj Athanasius, *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes*, Romae: Basiliani 1959, vol. III, pp. 212—214.

⁴ Welykyj A., *op. cit.*, pp. 184—205.

⁵ *op. cit.*, pp. 205—207.

⁶ *op. cit.*, pp. 185—192.

⁷ Dzieduszycki Maurycky, *Krotki Rys Dziejow i Spraw Lisowczykow*, Vol. I—II, Lwow: Druk. J. Schnayder, 1843—1844; Dembolecki Wojciech, *Pamietniki o Lissowczykach czyli Przewagi Elearów Polskich 1619—1623*, Krakow: Nakl. Bibl. Polskiej 1859.

⁸ *Encyklopedyja Powszechna*, Vol. VII, pp. 185—186.

⁹ Welykyj A., *op. cit.*, p. 207.

¹⁰ Angyal Dávid, *Magyarország története II Mátyásról III Ferdinánd haláláig*, in *Magyar Nemzet története* ed. Szilágyi S., Budapest: Atheneum 1898, p. 240.

сті був паном ужгородської домінії та головою (наджупаном) земплинського комітету і втік до Польщі тільки перед наступом Бетлена на північну Мадярщину.¹¹

Габор Бетлен рушив на Відень з початком серпня 1619. За пару місяців він зайняв цілу північну Мадярщину і вже 26-го жовтня стояв з чеськими військами Турна та Гогенлоге під Віднем. Гомонай, зачувши цю вістку, рішив почати воєнні дії з наwerbованими козаками. Але до війни проти Бетлена не вистарчало 4 000 лісовчиків, тому він звернувся до відпущених козаків з війська Сагайдачного і по короткому часі з поміж них найняв дальших 6 000 осіб.¹² З такою 10 000-ною козацькою армією в жовтні 1619-го року він рушив на Мадярщину.¹³

Юрій Ракоці, військовий комендант окупованої Мадярщини, довідавшись про приготування Гомоная, відразу писав до Бетлена про небезпеку козацького нападу. Але Бетлен в тому часі не вірив, що Гомонай міг нагромадити таку кількість наємних військ, з якими міг напасти на Семигород. Відписав Ракоцієві, що це тільки панікерські плітки і ними не варта перейматися.¹⁴ Ракоці, який мав обсадити всі північні переходи через Карпати, бачучи спокій і самопевність Бетлена, не дуже спішився з своїми воєнними операціями.¹⁵ І це була велика помилка, бо вже 27-го жовтня Ракоці довідався, що Гомонай вирушив з великим військом в сторону Карпат.¹⁶ Він у поспіху зібрав всі можливі війська північної Мадярщини і спішився загородити всі переходи через Карпати. Але вже було запізно. Гомонай зі своїми козаками 30-го жовтня перейшов границю¹⁷ і коли Ракоці після трьох тижнів з 4 000 гайдуками та гусарами дійшов до Гуменного, то побачив перед собою 10 000-ну козацьку армію під проводом зненавидженого Гомоная.¹⁸

Щоб задержати козацьку армію на якийсь час, Ракоці думав атакувати і 22-го листопада коло села Стропко напав на козацький авангард полковників Кличковського та Русиновського. Після короткої сутички козацький авангард подався назад і затагнув за собою всю семигородську армію Ракоція, яка, забуваючи за військовий порядок, переслідувала ворога. І ось в одному моменті гайдуки та гусари опинилися перед великою й упорядкованою армією 10 000 козаків. Ракоці, який був на переді, обернувся, щоб дійти до своїх задніх відділів, але гайдуки цього не зрозуміли й почали тікати, а за ними все семигородсько-мадярське військо подалося врозтіч.¹⁹ Пере-

¹¹ Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának történetéhez, *Történelmi Társ* 1879, p. 250

¹² Szilágyi Sándor, *I Rákóczy György*, Budapest: Tört. Társulat 1893, pp. 67—70.

¹³ *Ibid.*, pp. 68—70; Welykyj A., *op. cit.*, p. 209.

¹⁴ Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor levelei, *Történelmi Társ* 1885, p. 467.

¹⁵ Szilágyi S., *I Rákóczy György*, pp. 70—71.

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*, p. 71.

¹⁹ *Ibid.*

мога козаків була повна. Тим більше, що козаки, переслідуючи утікачів, забили коло двох тисяч вояків Ракоція, а між ними й багато офіцерів.²⁰

Двері північної Мадярщини для козаків були відчинені й вони не гаiali багато часу. За пару днів об'їхали за здобичею великий простір між Спішом та Гернадом.²¹ Гомонай 27-го листопада вислав окружного листа до всіх комітетів північної Мадярщини, щоб піддалися і знову визнали королівську гідність Габсбурга Фердинанда II-го.²²

30-го листопада козацьке військо вже стояло під Кошицями. Гомонай думав, що після його окружного листа північні комітати разом з мадярською шляхтою підчиняться йому і він перебере владу також і над містами. Та не так сталося. Адміністративні чинники комітетів та шляхта замкнулися перед ним в різних замках та містах. І так само ворота Кошиць замкнулися перед ним і його козацьким військом.²³ Гомонай знав, що він не сміє тратити час на облогу цього міста, бо Ракоці вже збирав нову армію проти нього, а Бетлен з під Відня вислав свою легку кінноту під проводом Юрія Сейчія на північну Мадярщину.²⁴ Тому Гомонай вже 2-го грудня залишив Кошиці і пішов в напрямку Пряшева. Але в Пряшеві застав таку саму ситуацію, як в Кошицях.²⁵ Він не мав одностайних в північній Мадярщині, бо Бетлен і Ракоці в останніх місяцях або ув'язнили, або присмирили всіх габсбурзьких прихильників.²⁶

Але найгірше було для Гомоная, що він, вже не маючи грошей, не міг оплачувати козацької армії. Алтганові також вже не стало фондів, а обцянками годі було годувати десять-тисячну армію. На початку грудня козаки почали бунтуватися і старшина скинула з команди полковника Рогавського, а на його місце обрали Адама Липського.²⁷ Цей новий комендант із старшиною рішив залишити Гомоная і повернутися до Польщі. Таким способом козацька армія 16-го грудня після три місячної служби вернулася до Польщі і тут просила Алтгана нового призначення.²⁸ Сам Гомонай по короткім перебуванні на своїх посіlostях так само вернувся до Польщі, де мав також один замок з належним фільварком і міг там прожити без всяких труднощів.²⁹

Як бачимо, дя козацька виправа на Закарпаття скоро скінчилася і не залишила в історії багато кривавих та геройських битв, які основ-

²⁰ Welykyj A., *op. cit.*, pp. 214—215.

²¹ *Ibid.*; Szilágyi S., *I Rákóczy György*, p. 72.

²² Szilágyi S., *I Rákóczy György*, p. 72.

²³ *Ibid.*; Welykyj A., *op. cit.*, p. 214—215.

²⁴ Szilágyi S., *I. Rákóczy György*, p. 72.

²⁵ Angyal D., *op. cit.*, p. 242.

²⁶ Szilágyi S., *I Rákóczy György*, p. 58—62.

²⁷ Dembolecki W., *op. cit.*, p. 19.

²⁸ Angyal D., *op. cit.*, p. 242; Welykyj A., *op. cit.*, p. 216—219.

²⁹ Silágyi Sándor, Gróf Battyány József körpcsenyi levéltárából, *Történelmi Tár* 1888, p. 404—405.

но змінили б відносини в тій країні. Одначе, хоч виправа була незначною своїми війсьними подіями, то вона мала все ж таки дуже велике стратегічне значення для 30-літньої війни і незвичайно важливий суспільно-політичний вплив на закарпатських українців.

Щодо стратегічного значення, то ми вже раніше згадали, що в другій половині листопада 1619-го року Бетлен вже був під Віднем і з чеським військом Турна готувався до заняття австрійської столиці. Цісарські генерали, Буква і Дампієр, не мали стільки сили, щоб опертися ворогові і зберегти місто від упадку. Бетлен уже готувався до остаточного нападу, коли 27-го листопада прийшла вістка про напад Гомоная і про поразку Юрія Ракоція. Це перелякало Бетлена. Він не хотів ризикувати, щоб козацька армія відрізала його від Семигороду і залишаючи Відень, всім своїм військом подався назад.³⁰ Таким чином австрійська столиця стала вільною, а війна ще продовжувалася 30 літ.

Як виглядає, цей козацький рейд мав важливе стратегічне значення для 30-літньої війни, але ще багато більший вплив мав він на суспільно-політичне життя карпатських українців. Північна територія Мадярщини між Спішом і Ужанським комітатом була заселена здебільшого карпатськими українцями, а від них на південь також і словаками. Мадяр тут було мало. Але зате вони тримали все в руках. Шляхта та державна адміністрація були здебільшого мадари, а українці та словаки до 80% були кріпаками.³¹

Ці карпато-українські кріпаки дуже втішилися, коли побачили війська українських козаків, що ганяли за мадярськими панами та їхніми гайдуками. Говоримо про «українських козаків», бо хоч лісовчики мали декілька польських офіцерів, то військо було на 99% українське. Сам Любомірські, коронний маршалок Польщі, заявив пізніше Бетленові, що в тій козацькій виправі до північної Мадярщини майже не було «польської крові».³² В кожному разі, карпатські українці цю армію козаків уважали дійсним українським національним військом і не тільки вітали їх як своїх братів, але допомагали їм на кожному кроці й самі мало що не розпочали свого роду українського кріпацького повстання. Мадярський історик Давід Андял на основі тогочасних документів пише, що «українські кріпаки на Закарпатті також хотіли пімститися над своїми панами й тому масово пристали до козацьких загонів».³³ Хоч вони, без зброї та відповідного військового вишколу, небагато допомогли козакам, але для нас залишається факт, що під впливом козаків вони відчували свою національну приналежність.³⁴ Цей національний підйом був дуже силь-

³⁰ Silàgyi S., *Oklevelek*, p. 198—199.

³¹ Мицюк Олександр, *Нариси з Соціально-Господарської Історії Підкарпатської Русі*, Прага: Друк. Грдлічки 1938, том II, стор. 5—37.

³² Szabò Károly, Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése, *Történelmi Társulat*, p. 321.

³³ Angyal D., *op. cit.*, p. 242.

³⁴ *Ibid.*

ний і якби був засягнув такі східні українські комітати, як Берег, Угоча та Мараморош, то хто знає, чи не викликав би був свого роду «хмельниччину» на українським Закарпатті.

Але ця подія взагалі поглибила зв'язки між закарпатцями та українцями з-поза Карпат. Найкраще проявляються ці зв'язки на церковному полі. Семигородські князі побачили, що вони не можуть кермувати цей нарід румунськими єпископами³⁵ й допускають галицьких монахів до мукачівського владичого престолу. Сам Бетлен назначує Петронія (1623—1627) та Івана Григоровича (1627—1633) на мукачівських єпископів³⁶ і за його часів прибув Василій Тарасович до монастиря св. Николая на Чернечій Горі коло Мукачева.³⁷

³⁵ Baran Alexander, *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukacoviensis*, Romae: Basiliani 1960, p. 53; Lacko Michael, *Unio Uzhorodensis*, Roma: Instit. Orient. 1955, pp. 52—53.

³⁶ Lacko M., *op. cit.*, pp. 53—55; Baran A., *op. cit.*, pp. 54—55.

³⁷ Lacko M., *op. cit.*, pp. 58—62.